

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ ЛІСУ В ГОВІРКАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ: ВАРІАНТНІСТЬ ФОРМИ Й СЕМАНТИКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'282.2 (477)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).180–186

Задоржнія І. Лексико-семантична група назв лісу в говірках Лівобережної Черкащини: варіантність форми й семантики; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. Народні географічні терміни упродовж тривалого часу викликають значний інтерес не лише діалектологів українського континууму, але й мовознавців-слов'яністів. В останні десятиріччя репрезентовано географічні назви західно-, середньо- та східнополіських, прикарпатських, західноподільських, центрально- та східноstepових та східнослов'янських говірок. Номен цієї тематичної групи є невід'ємною частиною регіональних словників діалектної лексики. Географічні народні назви є одним із архаїчних і сталих пластів лексики, у яких, окрім відомостей про географічні реалії певної місцевості, зафіксовано й історичні, мовні, соціальні та ментальні ознаки народу. У статті представлено процеси номінації однієї з лексико-семантичних груп (ЛСГ) чітко структурованої термінологічної системи народної географії: назв лісу. До аналізу залучено матеріали власних польових експедицій останніх років, що охоплюють говірки Лівобережної Черкащини, які стали основою сучасної літературної мови. Зважаючи на поглиблений інтерес, цей ареал і досі залишається однією з проблемних зон українського діалектного простору. Джерельну базу доповнюють матеріали друкованих праць, що представляють діалектний матеріал обраного континууму, зокрема збірник діалектних текстів та регіональні словники діалектних назв. Представлений матеріал формує чітку ієрархічну систему. Звернено увагу на відмінні від літературного стандарту назви, простежено мотиваційні моделі творення, засвідчено походження номенів, що становлять ядро словотвірного ланцюжка. Відзначено розширення семантики та переходу лексем із інших тематичних груп до обраної лексико-семантичної групи. Засвідчено, що більшість представлених назв на позначення лісу в лівобережних середньонадніпрянських говірках є архаїчними й для процесів номінації продуктивними залишаються однослівні номенні, які характерні для термінологічних систем. Водночас народна географічна термінологія поступово зникає з активного вжитку діалектоносів через рушійні процеси в навколишньому середовищі, що породжує заміну сталих однослівних номенів приєднанню-іменниковими конструкціями та описовими назвами.

Ключові слова: номінація, назви лісу, народна географічна термінологія, середньонадніпрянські говірки, варіантність, семантика, лексико-семантична група.

Постановка проблеми. Системне вивчення лексичного складу діалектів нашої мови не втрачає своєї актуальності поміж сучасних розвідок із української та слов'янської діалектології. Такий підхід представлення діалектних матеріалів дозволяє не лише поповнювати базу для подальших досліджень інших лінгвістичних рівнів, зокрема етимології, словотвору, морфології і навіть синтаксису, а й передбачає всеохопне представлення окремих його груп. Однією з таких груп, що не втрачає своєї актуальності, є географічна народна термінологія. Ця тематична група у кількісному відношенні не належить до найчисельніших, але особливістю її є архаїчність номенів і кодування крізь призму лексичного наповнення особливостей рельєфу території, на якій живуть впродовж тривалого часу діалектоносії. Оскільки тематична група географічної номенклатури достатньо велика за лексичним наповненням, звертаємо увагу на одну з її лексико-семантичних груп (ЛСГ) – назви лісу.

Аналіз досліджень. В українському мовознавстві опису діалектних назв лісу як складової народної географічної термінології різних регіонів України останні десятиріччя приділяли увагу Т. Громко, В. Лучик і Т. Поляруш [Громко 2000; Громко 1999], О. Данилюк [Данилюк 2000; Данилюк 2013], Н. Сіденко [Сіденко 2003], І. Потапчук [Потапчук 2011],

С. Шийка [Шийка 2013], О. Слободян [Слободян 2017], С. Личук [Личук 2018]. Також обрана ЛСГ є невід'ємною частиною значної кількості регіональних діалектних словників, що все частіше удоступнені для читача в різних форматах.

Мета статті, завдання. Мета статті – представити репертуар, структуру і семантику назв лісу, з'ясувати мотиви їхньої номінації та динаміку в лівобережних середньонадніпрянських говірках. Для аналізу використано матеріали власних польових експедицій 2014–2018 р. у говірках Лівобережної Черкащини, а також матеріали інших друкованих праць обраного ареалу, зокрема збірника діалектних текстів [Говірки Черкащини 2013] та матеріали регіонального словника [Мартинова 2020].

Методи та методика дослідження. У процесі дослідження використано описовий, зіставний та лінгвогеографічний методи.

Виклад основного матеріалу. Територія Черкащини належить до лісостепової зони України, що передбачає достатню кількість природних, а подекуди (зрідка) й штучних, лісових насаджень. Лівобережна її частина розташована в межах Придніпровської низовини, для якої характерне заболочення. Від 1915 року для розширення посівних площ під сільськогосподарські угіддя та, відповідно, збільшення виробництва продовольчої про-

дукції на території Лівобережжя було засновано першу в Україні в зоні Лісостепу болотну дослідну станцію. У період активної діяльності (1915–1936) меліоративної станції заболочені угіддя було значно осушено, поставленою дослідним пунктом мети – досягнуто. Доступні відтоді осушені площі почали використовувати не лише від посів сільськогосподарських культур, але й засаджувати плодовими садами чи лісовими масивами. Ці події є причиною змін реалемного плану досліджуваного ареалу, що неабияк впливає на лексичний склад обраної ЛСГ.

Для структурування зібраного матеріалу послугоуємося схемою, запропонованою Т. Ястремською [Ястремська 2008]. Ієрархічне упорядкування номенів передбачає: тематична група лексики (ТГЛ) → лексико-семантична група (ЛСГ) → семантична підгрупа (СП) → семантична мікрогрупа (СМ) → семантичний ряд (СР) → семантичний мікроряд (СМР).

ЛСГ назв лісу репрезентовано 5 СП, у межах яких виокремлено СМ. В обраній ЛСГ СР та СМР не виокремлено. Практично матеріал структуровано так:

1) СП «загальні назви (ліс, дерево, куш, зарості)»;

2) СП «ліс» (СМ «характеристики лісу: величина, вік, густота»; СМ «порода дерев»; СМ «якість деревини»; СМ «місце розташування»; СМ «форма лісу»);

3) СП «дерево» (СМ «характеристика дерева: висота, вік, товщина, кривизна, сухість, пошкодження дерева, придатність для будівництва»; СМ «частини дерева»);

4) СП «зрубаний/пошкоджений ліс/дерево»;

5) СП «місце в лісі».

Серед значень СП «загальні назви (ліс, дерево, куш, зарості)» на всій досліджуваній території зафіксовано загальнопоширені назви *л'іс*, *дерево*, *куш*, *зарост'і* (*зарослі*). Одна з основних лексем цієї СП – ліс – походить від псл. *lěsъ ‘простір, порослий деревами; дерево як будівельний матеріал’ [Етимологічний словник 1989, Т. 3, с. 265–266]. Від другої половини ХХ ст. номен *л'іс* позначає ‘велику площу землі, зарослу деревами і кущами’ [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 522–523]. В одній із говірок досліджуваного ареалу зафіксовано назву *безл'іс'а* (Клб) на позначення ‘безлісої території’. Припускаємо, що процеси штучних насаджень лісових просторів стали причиною формування значення ‘ліс, що сам насявся’ як природнього явища. Для цього значення засвідчено назви *сам по'р'іс* (Клн), *само'с'ей* (Глм), *само'с'ів* (Клб, Клщ), *сам на'с'ійавс'а* (Бзп), *гуш'ч'авина* (Жвн), *само'с'ійне* (Нхй), *падол'ішн'е* (Бгд). Убачаємо тут віддієслівну (від дієслова *сіяти*) мотивацію творення номенів.

У межах СМ «характеристики лісу» виокремлюємо кілька характеристик, спираючись на диференційні ознаки (ДО), що дозволяють згрупувати матеріал.

Величина лісу. Серед назв із цією ДО інформанти частіше виокремлюють номен у бік зменшення реалії за допомогою демінутивного суфікса

-ок- – *л'ісок*. Окрім цієї загальноживаної назви, зафіксовано терміни *остро'вок* (Пдс, Клн), *ма'лен'кий л'іс* (Глм, Клб), а в одній із говірок на позначення ‘невеликого соснового лісу’ інформанти послуговуються номеном *сосонки* (Клб). Також зафіксовано атрибутивні сполуки з додаванням іншої ДО (найчастіше порода дерев) на зразок *сос'новий б'ір* (Клб) на позначення ‘великого соснового лісу’ та *великий л'іс* (Пдс), *м'ішаний л'іс* (Клб) на позначення ‘великого мішаного лісу’.

У межах вказаної характеристики фіксуємо розрізнення лісу за висотою. Відтак ‘дрібний (невисокий) ліс’ іменують номенами *са'ма ор'ішина* (Пдс), *др'ібний л'іс* (Клн), *хмиз* (Клб), *хмизн'ак* (Клб), *ч'агар'ник* (Клщ). Спостерігаємо метонімічну модель мотивації – перенесення назви однієї реалії на територію її поширення. На позначення ‘дрібного лісу серед великих дерев’ у говірці села Безбородьки Золотоніського району засвідчено назву *латник* (Бзб). Очевидно, що цей термін походить від слова лата – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек кроків [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 453]. Номен *латник* в літературній мові існує [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 455], але не співвідносний із ЛСГ назв лісу.

Вік лісу. Відносно молодих лісових насаджень на обстежуваній території немає, але інформанти розрізняють назвами лісові угіддя, які споконвічно були на території та такі, які з'явилися (виросли самостійно або були насажені) за останні десятиріччя. Відтак на позначення ‘молодого лісу’ зафіксовано назви *молодн'ак* (Пдс, Клб, Врм), *мол'одн'ак* (Квр, Глм, Бгд), *мол'одий л'іс* (Квр, Бзп), *п'ідл'ісок* (Клн), *по'садка* (Бзб). Часто важливу роль для розрізнення таких насаджень відіграє порода дерев. До прикладу, ‘молодий сосновий ліс’ – *сосн'а'чок* (Клн), *мол'ода соснина* (Лпл), ‘молодий березовий ліс’ – *беризн'ак* (Бзп), ‘молодий ліс, де переважають акації’ – *о'кац'ійка* (Клн).

Звертаємо увагу, що зазвичай для творення таких назв інформанти використовують демінутивні суфікси, які й відрізняють реалії за віком. На позначення ‘молодого лісу, посаженого вузькою смужкою’ у кількох населених пунктах віддалених один від одного зафіксовано номен *по'садка* (Клб, Клщ). Форма насаджень, як окрема ДО, закодована й у формальному вираженні номінації – девербативній моделі творення: *посадка* ← *посадити*.

Значення ‘старий ліс’ представлено назвами *ста'рий л'іс* (Плщ, Врм, Клщ, Бзб, Бгд), *с'тарий л'іс* (Глм), *б'ір* (Клб), *ста'рник* (Бзп), *ч'агар'ник* (Бзп), *су'хий л'іс* (Нхй). Тут, як бачимо, ні порода дерева, ні його форма на процеси номінації не впливають. У реєстрі словника літературної мови назва *ста'рник* має значення ‘трава, яку не скошили у минулому році’ [Словник української мови 1978, Т. IX, с. 658].

Однією із архаїчних у цьому переліку є назва *б'ір*. У говірках досліджуваного ареалу номен *б'ір* також має значення ‘сосновий ліс’ (Клщ). Ця лексема має праслов'янське походження *boǵь ‘сосна; сосновий ліс’ [Етимологічний словник 1982, Т. 1, с. 200–201] і була предметом зацікавлення ба-

гатьох мовознавців [див. Толстой 1969; Данилюк 2000; Сіденко 2003; Шийка 2013; Слободян 2017]. У сучасній українській літературній мові лексему *бір* зафіксовано зі значенням ‘сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс із переважанням сосни // взагалі будь-який ліс’ [Словник української мови 1970, Т. I, с. 188]. Окрім традиційного, вже загальноприйнятого, значення, назва *бір* у досліджуваних говірках розширює свою семантику.

Густота лісу. Значною кількістю назв представлено сему ‘густий ліс’: *гуш* ‘ч’авина (Пдс, Клб, Жвн, Бгд), *гуш* ‘ч’ави/на (Врм), *густий* л’іс (Клн), *густота* (Лпл), *загушчиний* л’іс (Клб), *чагарник* (Глм), *ч’агарники* (Бзб), *непролазний* л’іс (Жвн), *нипрох* ідний б’ір (Клщ), ‘хаиш’ч’і (Бзб). В окремих говірках зафіксовано номені ‘ч’орний л’іс (Клб), ‘дебр’і (Клб), ‘дебр’і (Врм), ‘глушиш’на (Врм), ‘хаиш’ч’і (Квр, Клщ), які іменують ‘дуже густий непрохідний ліс’. Спостерігаємо досить прозору мотивацію творення зафіксованих назв.

Наомість на позначення ‘рідкого лісу’ не зафіксовано однослівного терміна, а тільки атрибутивне сполучення *р’ідкий* л’іс (Клн, Глм, Клб, Врм, Клщ, Бзб, Бгд) у більшості обстежуваних говірок.

Порода дерев. Ця СМ, за нашими спостереженнями, найстрокатіша в лексичному представленні, але її наповнення безпосередньо залежить від реалемного плану вияву. Так, на позначення ‘березового лісу’ зафіксовано назви *беризн’ак* (Плш, Клб), *га’йочок* (Клб); ‘соснового лісу’ – *сосновий* л’іс (Пдс, Лпл, Жвн, Врм), *сосонки* (Глм), *соснина* (Лпл, Клб), *б’ір* (Клщ); ‘акаційового лісу’ – *окац’іювий* л’іс (Глм), *о’кац’іія* (ХК); ‘в’язового лісу’ – *в’язки* (Клщ); ‘дубового лісу’ – *дубина* (Лпл, Клб, Пщн), *дубовий* гай (Клб), *займа* (Клб), *дубовий* садок (Жвн); ‘липового лісу’ – *липовий* л’іс (Врм), *лип’н’ак* (Бзб); ‘осикового лісу’ – *осиковий* л’іс (Клщ), *о’сич’ник* (Бзб); ‘вільхового лісу’ – *в’іл’шина* (Клб).

На позначення ‘мішаного лісу’ використовують терміни *л’у’ги* (Жвн), *гай* (Бзб), ‘мішаного лісу із перевагою дуба’ – *дубина* (Пдс, Жвн, Бзб), *дубова* ‘шиія (Глм), *дубрава* (Клщ); для ‘лісу, в якому росте багато ліщини’ використовують метонімічну назву – *л’иш’ч’ина* (Лпл, Клб). Окремої уваги заслуговує метонімічна назва *бурза’ковий* л’іс (Глм) в одній із говірок Золотоніського району, яка позначає ‘мішаний ліс, де багато борсуків’. Серед зафіксованих репрезентантів спостерігаємо продуктивність давніх суфіксів *-як-*, *-ик-*, що часто формують назви садів, гаїв за породою дерева [Бевзенко 1960, с. 123]: *беризн’ак*, *лип’н’ак*, *о’сич’ник*.

Назви *л’у’ги* та *гай* у досліджуваних говірках мають не зовсім типове значення. Номен *л’у’ги* в досліджуваному ареалі полісемантичний. Попри збереження в назві давнього первинного спільнослов’янського значення ‘низина біля річки, укрита лісом’, термін розширює свою семантику в говірках Лівобережної Черкащини. Подібну ситуацію зафіксовано і на інших територіях, зокрема Слобожанщини, Поділля, Полісся тощо [Слободян 2017, с. 362–363]. Термін *гай* походить від *гаї [Етимологічний словник 1982, Т. 1, с. 451] зі зна-

ченням ‘ліс (загальне значення)’. У сучасній літературній мові номен дещо звужує семантику, означаючи ‘невеликий, переважно листяний ліс’ [Словник української мови 1971, Т. II, с. 15]. Ця назва має досить складну розгалужену семантичну структуру в межах українського діалектного континууму [Слободян 2017, с. 293].

Якість деревини. На позначення ‘лісу з прямими і чистими стовбурами, який використовують для будівництва’ зафіксовано назви *стройо’вий* л’іс (Пдс, Клн, Глм, Клб, Врм, Клщ), *стройо’ве* ‘дерево (Плш, Лпл, Жвн), *пост’ройиш’ч’іе* ‘дерево (Квр), *стро’йт’іл’не* ‘дерево (Квр), *сухос’той* (Бзп), *лат’ник* (Бзб), *на постро’йку* (Бгд). І тільки в одному населеному пункті засвідчено назву *чагарник* (Глм), що означає ‘низкий ліс непридатний для будівництва, безстрижневий ліс’. Більшість із засвідчених назв мають девербативну мотивацію (від дієслова *строїти*).

Популярними серед інформантів, зважаючи на кількість представлених номенів, є назви ‘лісу з кривими стовбурами’, сировину якого використовують переважно для опалювання приміщень: *карачко’ногий* л’іс (Пдс), *дров’яний* л’іс (Плш), *на дрова* (Лпл, Клб), *на дрова* (Врм), *на топливо* (Клн), *нистро’й’ве* ‘дерево (Лпл), *к’руч’ине* ‘дерево (Квр, Бгд), *покр’уч’ине* ‘дерево (Лпл), *кор’аве* ‘дерево (Клб), *покру’тил’о* ‘дерево (Нхй), *ч’агарник* (Бзп). Мотивація репрезентантів прозора.

Окремої уваги заслуговує ‘ліс (дерева) із сухими вершинами’, який має такі назви *сухос’той* (Пдс, Жвн), *одги’ба* ліс (Пдс), *сухос’той* (Плш, Квр, Клн, Глм, Клб, Бзп, Врм, Блс), *сухос’т’ій* (Плш, Клб, Клщ), *су’хий* (Нхй), *суш’н’ак* (Бзб, Бгд). Ядром зафіксованих термінів є корінь *сух-*, що дає підстави стверджувати про прозору мотивацію та логічне відприкметникове походження.

Місце розташування. Ця СМ є дещо маргінальною за своїм семантичним наповненням. Зафіксовані значення за своєю природою належать до штучних насаджень. Так, на позначення ‘лісонасадження в межах населеного пункту з алеями, водоймищами тощо’ інформанти використовують назви *парк* (Пдс, Лпл), *парок* (Плш). До подібних штучних насаджень належить також ‘лісонасадження обабіч дороги’, на позначення яких зафіксовано номен *л’ісос’муга* (Пдс, Плш, Квр, Клн, Глм, Лпл, Клб, Бзб, Жвн). Термін *л’ісос’муга* має й інше значення – ‘смуга лісу, що слугує межею поля’ (Пдс, Плш, Квр, Клн, Глм, Лпл, Клб, Бзп, Жвн, Клщ, Нхй, Бгд, ВХ). Окрім назви *л’ісос’муга* діалектоносії, інколи навіть паралельно, використовують номені *по’садка* (Плш), *л’ісо’полоса* (Плш, Глм, Клб, Бзб), *л’ісопол’о’са* (Клщ). Мотивація та походження назв прозорі, подібні номені поширені в літературній мові та її говірках.

Далеко не завжди інформанти вирізняють лексеми на позначення форми лісу, оскільки такі насадження переважно не можна охопити зором повністю. Та все ж вдалося зафіксувати назви, які мають зазначену ДО. У говірці села Безбородьки Золотоніського району засвідчено назву *кру’гл’ак*

на позначення 'лісу круглої форми'. У цьому ж населеному пункті має місце назва *тр'охйа'зич'ний л'іс*, що означає 'ліс із яром, який розходить на три боки'. Перший термін типовий для лексичної структури обраної ЛСГ, а давній суфікс *-як* увиразнює архаїчність назви. Номен *кругл'ак* мотивовано власне формою за допомогою метонімічного перенесення назви. Описова лексема *тр'охйа'зич'ний л'іс* має дещо складнішу будову, але подібну мотивацію – метафоричне перенесення назви.

Номен, що належать до СП «дерево», можуть розширювати свою семантику в свідомості діалектоносіїв та означати не лише одиничне дерево, а й ліс чи його частину, для яких притаманна однакова ДО. Так, на позначення 'одного дерева' інформанти зрідка використовують номен *деревнина* (Пдс). Тоді як 'молоде дерево, яке росте відокремлено від інших' іменують *де'ре'в'нічка* (Пдс), *ди'ри'в'це* (Плш). У говірці села Келеберда Черкаського району засвідчено назву *вл'иши'ка* (Клб) на позначення 'поодинокого дерева молоді вільшини'. У більшості обстежуваних говірок на позначення 'стовбура зрубаного дерева, очищеного від гілля' інформанти використовують номен *ко'лода*, що є загальноживаним та фіксованим у словниках літературної мови [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 228].

Для цієї СП вдалося виокремити меншу кількість СМ. Припускаємо, що це пов'язано зі сприйняттям інформантів лісу чи будь-яких інших насаджень як сукупності дерев, тому й назв на позначення СП «дерево» в досліджуваному ареалі не так багато.

Однією із ДО характеристик дерева є товщина. Зафіксовано значення 'тонкий ліс', для якого діалектоносіїв послуговуються номенами *латник* (Клн), *лат'ник* (Бзб), *сос'новий л'іс* (Глм), *зал'ісок* (Клб), *молод'ак* (Врм). У літературній мові назва *залісок* має значення 'узлісся' і примітку *діалектне*. Уважаємо цю назву вузьколокальним семантичним утворенням.

Іншою ДО для характеристики дерева є пошкодження. На позначення 'лежачого дерева, що гние' інформанти використовують назви *тр'ухл'а'тин':а* (Пдс, Глм, Врм), *тр'ухл'ач':ина* (Клб), *трухл'авина* (Квр), *трухл'ак* (Плш, Клн, Бзп, Жвн, Клщ, Бзб), *тр'ухл'ак* (Нхй, ВХ), *вал'ежн'ік* (Клб), *зот'р'ухл'о* (Нхй), *трухл'е'дериво* (Лвч, Бгд). Мотивація та походження репрезентантів прозора та зрозуміла.

Пошкоджуватися деревина може також під час природних явищ, зокрема бурі. Звідси 'ліс чи дерева, повалені бурєю' іменовано назвами *пол'мало* (Плш), *пол'амал'о* (Нхй), *зл'амане'дериво* (Лвч), *викорчуvalo* (Плш), *повикор'ч'овувал'о'дериво* (Нхй), *вал'ежн'ік* (Клб), *по'вал'* (Лпл), *по'вал'ане'бурейу* (Лвч), *пова'л'ал'о* (Бгд), *бури'в'ій* (Клщ, Бгд, ВХ), *бурол'ом* (Бзб), *бури'л'оми* (Квр), *бурост'ой* (Бзп). Більшість назв мотивовані дієсловом *валити*, а інші – метонімічним перенесенням назви.

До СМ «частини дерева» вдалося зафіксувати кілька значень. Так, на позначення 'молодих пагонів від пенька' інформанти використовують назви *од'ростки* (Пдс, Плш, Квр, Глм, Бзп, Лвч, Бгд),

в'ідростки (Клн), *в'ідростки* (Бзб), *пагони* (Глм, Клб, Врм), *куш'ч'і* (Лпл), *наростки* (Клб, Жвн, Бзб, ВХ), *порост* (Клщ), *пагон':а* (Бгд). У говірці села Кононівка Золотоніського району використовують номен *ка'лач* на позначення 'молодих бруньок сосни' [9, с. 164]. Коли більшість репрезентантів мотивовано девербативами *ріст* або *гін*, то назва *ка'лач* переходить у систему народної географічної термінології із іншої терміносистеми. Уважаємо цей номен локалізмом.

У більшості говірок обстежуваного ареалу 'один із роздвоєних стовбурів дерева' іменовано метафоричною назвою *вилка*, що є загальновідомим і для інших говірок української мови.

Серед значень СП «зрубаний/пошкоджений ліс/дерево» найбільшу кількість назв має значення 'випалене (вигоріле) місце в лісі', для якого інформанти використовують однослівні та двослівні номен: *попел'иши'ч'е* (Клн, Жвн), *поп'л'иши'ч'е* (Клб), *поп'л'иши'ч'е* (Бзб), *поп'л'ник* (Бзб), *з'гариши'ч'е* (Клн), *вигор'івше* (Бгд), *вигор'іл'а'д'іл'анка* (Глм), *згор'іл'о'на'поп'л'* (Нхй). Назви мають прозору мотивацію та походження – від іменника *поп'л*, що актуалізує ознаку реалемного плану вияву, або від дієслова *горіти*, що має праслов'янське походження [Етимологічний словник 1985, Т. 2, с. 187].

Для 'місця, де вирубане ліс' зафіксовано назви *вирубка* (Пдс, Клн, Лпл, Клб, Бзп, Жвн, Врм, Клщ, Бзб), *вируб* (Глм), *рубка* (Жвн), *лісоп'вал'* (Клщ), *ч'агар'ник* (Нхй), *гал'авина* (Плш). Терміни із праслов'янським коренем *-руб-* зберігають давнє значення 'руб, відрубаний край предмета' [Етимологічний словник 2006, Т. 5, с. 131]. Полісемантичним у досліджуваних говірках є номен *ч'агар'ник*, зокрема зафіксовано значення 'густий ліс' (Глм); 'низький ліс, що непридатний для будівництва, безстрижневий ліс' (Глм); 'болото, що поросло очеретом, чагарником' (Бзп, Глм); 'низина, поросла трав'ю' (Глм); 'старий ліс' (Бзп); 'ліс з кривими стовбурами' (Бзп); 'дрібний ліс' (Клщ); ('місце, де вирубане ліс') Нхй; *ч'агар'ники* – 'густі зарості, чагарники' (Бгд, Бзп, Глм, Жвн, Плш, Квр, Клб, Клн, Клщ, Лвч, Лпл, Нхй); 'густий ліс' (Бзб). Щодо походження цього номена думки лінгвістів різняться, але відомо, що географічного значення ця назва набуває тільки в українській та білоруських мовах [Слободян 2017, с. 486].

В одній із говірок Золотоніського району зафіксовано номен *вим'ітки* (Пдс), який використовують для називання 'позначених дерев для вирубки'. Назву мотивовано девербативом *мітка*; походження назви прозоре.

У говірці села Келеберда Черкаського району вдалося зафіксувати двослівний номен *кирч'уваний сад* (Клб) на позначення місця викорчуваного лісу (саду). Прикметник *кирч'уваний*, очевидно, походить від іменника *корч* зі значенням 'пень, викорчуваний з корінням' [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 302]. Фонетичний видозмінений варіант вважаємо локальним утворенням для говірок Лівобережної Черкащини, який потребує додаткового спостереження.

До СП «місце в лісі» належать значення з різними ДО. Так, на позначення 'місця в лісі, де ростуть гриби' інформанти послуговуються назвами *грибне* м'ісце (Пдс, Клщ), *грибний л'іс* (Плш), *з'рибний л'іс* (Глм), *пол'ани* (Клн), *грибниц'і* (Клн), *грибовник* (Лпл), *грибовиш'ч'е* (Клб), *грибник* (Бзп, Бгд), *з'рибники* (Врм), *грибни'ки* (Клщ, Бзб), *гриби* (Жвн), *ц'іла чир'ін'* (Нхй). Усі репрезентанти, окрім назви *ц'іла чир'ін'*, не викликають складнощів при словотвірному чи етимологічному аналізі. У словнику української сучасної мови співзвучна лексема *черінь* має кілька значень, одне з яких – 'нижня площина, дно печі, де горять дрова – місце випікання хліба і варіння страв' [Словник української мови 1980, Т. XI, с. 308]. Перехід лексеми *черінь* у літературному значенні в термінологічну систему народної географії навряд чи логічний. Не винятком є мотивація цієї назви з прикметником *чорний*, значення якого нумералізується – 'багато, тьма'. У Словнику української мови Грінченка маємо значення *черінь* 'значний простір, чимось покритий' [Словарь 1959, с. 457].

У населених пунктах, які розташовані на півбережжі Канівського водосховища, мають переважно піщані ґрунти і відповідно хвойні лісові насадження, побутує значення 'ліс чи місце в лісі, де багато шишок' *шиш'н'ак* (Клб), *старий л'іс* (Лпл). Для позначення місця, де ростуть лікарські трави, зафіксовано назву *з'іл'а* (Пдс, Плш). Місце в лісі, де росте багато квітів, діалектоносії називають не часто, але серед засвідчених номенів *гал'авина* (Глм), *пол'анка* (Клб), *м'ісцев'іс'т'* (Нхй). Також зафіксовано назви на позначення 'місця в лісі, де росте багато конвалій' – *ландаш'і* (Жвн), *ландиш'і* (Врм). Для позначення 'місця в лісі, де дикі звірі п'ють воду' зафіксовано назви *водо'н'ій* (Клб), *озиро* (Бзп), *ка'нава* (Нхй). Місце великих мурашників у лісі діалектоносії іменують *мурашники* (Пдс, Квр, Клн, Глм, Лпл, Клб, Бзп, Жвн, Врм, Клщ, Нхй, Бзб, Бгд), *комаш'ниш'ч'е* (Квр), *ко'машиники* (Бзп), *куч'і* (Жвн). Усі репрезентанти мають прозору мотивацію та походження.

До цієї СП зараховуємо також значення 'галявина в лісі', на позначення якої зафіксовано номени *гал'авина* (Пдс, Плш, Квр, Лпл, Клб, Бзп, Врм, Клщ, Нхй, Бгд), *пол'ана* (Клн, Глм, Жвн, Клщ, Бзб),

дол'ина (Глм). На позначення лісової галявини, де ростуть суниці, інформанти послуговуються терміном *гал'авина* (Клб) або метонімічною назвою *суниц'я* (Пдс, Жвн). Нашу увагу привернула метафорична назва *штани* (Глм) в одній із говірок Золотоніського району, яку використовують на позначення 'великої галявини між лісами, де випасали худобу'. Така назва тісно пов'язана з формою реалії, що візуально схожа на штани. У кількох населених пунктах зафіксовано назви *ка'ч'ок* (Бзб), *остров'ки* (Бгд) на позначення 'великої галявини в лісі з поодинокими деревами'. Мотивацію чи походження номена *ка'ч'ок* поки не встановлено.

Висновки. Таким чином, ЛСГ назв лісу в говірках Лівобережної Черкащини є розгалуженою системою в складі народної географічної термінології, що представлена загальноновживаними назвами переважно слов'янського походження. Досліджувана тематична група лексики досить архаїчна. Для процесів номінації продуктивними залишаються однослівні номени (*п'ідл'ісок*, *хмиз'н'ак*, *сосонки*, *латник*, *бериз'н'ак*, *стар'ник*, *трух'л'ак*), хоча досить поширеними є двослівні атрибутивні назви (*сос'новий б'ір*, *ч'орний л'іс*), описові (*са'ма ор'ішина*, *покру'тил'о д'ериво*, *одги'ба ліс*, *карачко'ногий л'іс*) чи прийменниково-іменникові конструкції (*на пост'ройку*, *на д'рова*). У деяких випадках засвідчено розширення семантики та переходу лексем із однієї семантичної підгрупи до іншої або її звуження, унаслідок чого спостерігаємо семантичний синкретизм репрезентантів сем у межах тематичної групи лексики й поза нею. Також цей процес допомагає увиразнити локалізми, зокрема *стар'ник*, *б'ір* 'старий ліс', *л'у'ги* та *гай* 'мішаний ліс', *зал'ісок* 'тонкий ліс' тощо. Виявлено продуктивні архаїчні суфікси *-ак-* (*-як-*), *-ик-*, притаманні для обраної терміносистеми: *латник*, *молод'н'ак*, *бериз'н'ак*, *стар'ник*, *ли'н'ак*, *осич'ник*, *суш'н'ак*, *крух'л'ак*, *трух'л'ак*, *попш'л'ник*, *гриб'ник*, *шиш'н'ак*. Мотивація репрезентованих номенів переважно первинна, прозора, рідше представлена метонімічними чи метафоричними процесами. Непоодинокими є випадки полісемантизації назв. У зв'язку з цим перспективу вбачаємо в докладному вивченні інших лексико-семантичних груп досліджуваного семантичного простору.

Список скорочень назв населених пунктів

Бгд – с. Богдани, Бзб – с. Безбородьки, Бзп – с. Безпальче, Блс – с. Білоусівка, Врм – с. Вереміївка, ВХ – с. Великий Хутір, Глм – с. Гельмязів, Жвн – с. Жовнине, Клн – с. Каленики, Квр – с. Коврай-1, Клщ – с. Кліщинці, Кн – с. Кононівка, Нхк – с. Нехайки, Пдс – с. Підставки, Плш – с. Плешкані, Пшн – с. Пішане, ХК – Хутір Каврайський Золотоніського району; Клб – с. Келеберда, Лпл – с. Ліпляве Черкаського району.

Література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни і словотвору). Ужгород, 1960. 416 с.
2. Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів. Упоряд.: Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси: [б.в.], 2013. 881 с.
3. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). Відп. ред. В.В. Лучик. Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2000. 172 с.
4. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Відп. ред. В.В. Лучик. Київ – Кіровоград: РВГЦ КДПУ, 1999. 224 с.

5. Данилюк О.К. Географічна термінологія Волині: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. Київ, 2000. 18 с.
6. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Вид. друге, доп. і виправл. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 148 с.
7. Етимологічний словник української мови: [в 7 т.]. Київ: Наукова думка, 1982, Т. 1. 632 с.; 1985, Т. 2. 572 с.; 1989, Т. 3. 552 с.; 2006, Т. 5, 704 с.
8. Личук С.В. Словник народних географічних назв Івано-Франківщини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2018. 312 с.
9. Мартинова Г.І., Щербина Т.В. Словник середньонадніпрянських говірок. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2020. 492 с.
10. Потапчук І.М. Назви лісу за породою дерев у географічній номенклатурі західноподільських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2011. Вип. 28. С. 367–369.
11. Сіденко Н.П. Географічна апелювативна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2003. 22 с.
12. Слободян О.В. Географічна народна термінологія українських східнословобожанських говірок Луганщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Старобільськ, 2017. 586 с.
13. Словарь української мови: у 4 т. Київ: Наукова думка, 1959, Т. 4. 563 с.
14. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970, Т. I. 799 с.; 1971, Т. II. 550 с.; 1973, Т. IV. 840 с.; 1978, Т. IX. 916 с.; 1980, Т. XI. 699 с.
15. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. Москва: Наука, 1969. 264 с.
16. Шийка С.В. Народна географічна термінологія Ровенщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2013. 288 с.
17. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Серія «Діалектологічна скриня»), 2008. 424 с.

References

1. Bevzenko S.P. (1960) *Istorychna morfologhiia ukrainskoi movy* [Historical morphology of the Ukrainian language] (Narysy iz slovozminy i slovotvoru [Essays on word change and word formation]). Uzhhorod. 416 s. [in Ukrainian].
2. Hovirky Cherkashchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv (2013) [Dialect of Cherkasy: a collection of dialect texts]. Cherkasy. 881 s. [in Ukrainian].
3. Hromko T.V. (2000) *Semantychni osoblyvosti narodnoi heohrafichnoi terminolohii Tsentralnoi Ukrainy (na materialy Kirovohradshchyny)* [Semantic features of the folk geographic terminology of Central Ukraine (on the material of Kirovohrad region)]. Kirovohrad: RVTs KDPU. 172 s. [in Ukrainian].
4. Hromko T.V., Luchyk V.V., Poliarush T.I. (1999) *Slovyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Kirovohradshchyny* [Dictionary of folk geographic terms of Kirovohrad region]. Kyiv–Kirovohrad: RVHITS KDPU. 224 s. [in Ukrainian].
5. Danyliuk O.K. (2000) *Heohrafichna terminolohiia Volyni* [Geographical terminology of Volyn]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
6. Danylyuk O.K. (2013) *Slovyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Volyni*. [The folk geographical term dictionary of Volyn]. Lutsk: Vezha-druk. 148 s. [in Ukrainian].
7. *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy u 7 t.* [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language in 7 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1982, T. 1. 632 s.; 1985, T. 2. 572 s.; 1989, T. 3. 552 s.; 2006, T. 5, 704 s. [in Ukrainian].
8. Lychuk S.V. (2018) *Slovyk narodnykh heohrafichnykh nazv Ivano-Frankivshchyny* [Dictionary of folk geographical names of Ivano-Frankivsk region]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 312 s. [in Ukrainian].
9. Martynova H., Shcherbyna T. (2020) *Slovyk serednonaddniprianskykh hovirok* [Dictionary of Middle Transdnipier dialects]. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu.A. 492 s. [in Ukrainian].
10. Potapchuk I.M. (2011) *Nazvy lisu za porodoiu derev u heohrafichnii nomenklaturi zakhidnopodilskykh hovirok* [Names of the forest by tree species in the geographical nomenclature of the Western Podillya dialects]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky*. Ed. 28. S. 367–369 [in Ukrainian].
11. Sidenko N.P. (2003) *Heohrafichna apeliatyvna leksyka skhidnostepovykh hovirok Tsentralnoi Donechchyny* [Geographical appeal lexicon of Eastern steppe dialects from Central Donetsk]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Donetsk. 22 s. [in Ukrainian].
12. Slobodian O.V. (2017) *Heohrafichna narodna terminolohiia ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok Luhanshchyny* [Geographical folk terminology in Ukrainian East Slobozhanshyna patois]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Starobilsk. 586 s. [in Ukrainian].
13. *Slovar ukrainskoi movy: u 4 t.* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, 1959, T. 4. 563 s. [in Ukrainian].
14. *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language in 11 t.]. Kyiv: Naukova dumka,

1970, T. I. 799 s.; 1971, T. II. 550 s.; 1973, T. IV. 840 s.; 1978, T. IX. 916 s.; 1980, T. XI. 699 s. [in Ukrainian].

15. Tolstoi N.I. (1969) Slavianskaya geograficheskaya terminologiya. Semasiologicheskie etudy [Slavic geographical terminology. Semasiological studies]. Moskva: Science. 260 s. [in Russian].

16. Shyika S.V. (2013) Narodna heohrafichna terminolohiia Rovenshchyny [The folk geographical terminology of Rivne]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 288 s. [in Ukrainian].

17. Yastremska T. (2008) Tradytsiine hutsulske pastukhuvannia [Traditional Hutsul herding]. Lviv: Instytut Ukrainoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy (seriia «Dialectolohichna skrynia»). 424 s. [in Ukrainian].

LEXICAL AND SEMANTIC GROUP OF FOREST NAMES OF THE LEFT BANK OF CHERKASY REGION: VARIATION OF FORM AND SEMANTICS

Abstract. For a long time, folk geographical terms have been of great interest not only to Ukrainian dialectologists, but also to Slavic linguists. In recent decades, geographical names of Western, Middle and Eastern Polissya, Precarpathia, Western Podillya, Central and Eastern Steppe, and Eastern Slobozhan dialects have been represented. The nouns of this thematic group are an integral part of regional dictionaries of dialect vocabulary. Geographical folk names are one of the archaic and permanent layers of the vocabulary, in which information about the geographical realities of a certain area is reflected, as well as the historical, linguistic, social and mental features of the people are recorded. The article presents the processes of nomination of one of the lexical and semantic groups (LSG) of the clearly structured terminological system of folk geography: forest names. The material of the analysis is the records of the author's field expedition from the dialects of the Left Bank Cherkasy region, which became the basis of the modern literary language. This area still remains one of the problem areas of the Ukrainian dialect space. The source base is complemented by materials from printed works representing the dialect material of the selected continuum, in particular, a collection of dialect texts and regional dictionaries of dialect names. The presented material forms a clear hierarchical system. The author draws attention to names that differ from the literary standard, describes motivational models of creation, analyzes the origin of nomen, which are the core of the word-forming chain. The article notes the expansion of semantics and the transition of lexemes from other thematic groups to the selected lexical-semantic group. It is shown that most of the presented names for forests in Left Bank Middle Dnipro dialect are archaic, and single-word nomen that are characteristic of terminological systems remain productive for nomination processes. It should be emphasized that folk geographic terminology is gradually disappearing from the active use of dialect speakers due to time or driving processes in the environment. This gives rise to the replacement of fixed one-word nouns by prepositional-noun constructions and descriptive names.

Key words: nomination, forest names, folk geographic terminology, Middle Dnipro dialects, variability, semantics, lexical and semantic group.

© Задорожня І., 2023 р.

Ірина Задорожня – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови Національної академії наук України, Київ, Україна; irinav.pustovit@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4418-3158>

Iryna Zadorozhnia – PhD in Philology, Junior Researcher of the Dialectology Department of the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; irinav.pustovit@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4418-3158>